

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘСКЕРИ
ҚҰРЫЛЫСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ БӨЛІМДЕРДІҢ
ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ**

Ережепова Р.Г.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: rimma.yerezhpova@yu.edu.kz

Калменова Б.Т.

Астана Медициналық
университеті ҚЕ АҚ, Нұр-Султан, Қазақстан
e-mail: bakhytqul.kalmenova@bk.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанның Кеңес үкіметі жылдарындағы, соның ішінде 20-30 жылдардағы әскери құрылымының қалыптасу тарихы туралы баяндалып, Қазақстанның әскери құрылысының қалыптасуына большевиктердің саяси демагогиясының әсері мен кезеңдері қарастырылады. Бұл мәселеде қазақ зиялыларының ішіндегі Т.Рысқұловтың, А.Байтұрсыновтың ұлттық әскери құрылымдардың ұлттық әскери концепциясына байланысты пікірлері де ескеріледі.

Сондай-ақ, тоталитарлық режимнің қоғамдық – саяси өмірге әсері одақтас республикалардың орталықтанған Қарулы Күштерінің пайда болуы, тоталитарлық режимнің Түркістан аймағындағы түркі тектес тұрғындарды таптық белгілері бойынша жіктеп, Қызыл Әскердің тұрақты ұлттық әскери бөлімдерін құруы айтылады.

Азамат соғысы жылдарындағы қазақ әскери бөлімдерінің құрылу мақсаттарына, Кеңестік тоталитарлық жүйедегі ұлттық құрамалардың рөлі мен қызметіне шолу жасалынады.

Түйінді сөздер: әскери, азаматтық соғыс, Қызыл Әскер, идеология, тоталитаризм, Кеңес үкіметі.

Кіріспе. Жұмыстың өзектілігі.

Бұрынғы одақтық және автономиялық республикалардың тұрғындарын Қызыл Әскер қатарына Орта Азия мен Қазақстандағы азаматтық соғыс жылдарында қызмет етуге тарту кезеңдерінің ең күрделі кезеңділігіне сәйкес әскери ұлттық бөлімдердің құрылуында 1918-1921 жылдары Қазақ әскери комиссариатының басшылығымен Түркістан Автономиялық Республикасы құрамындағы қазақ ұлттық бөлімдерінің құрылу процесімен сипатталады.

1918 жылдың көктемінде Антанта елдері Кеңес үкіметі орнаған Ресейге қарсы ашық интервенция бастаған болатын. Антанда елдерінің әскерлерінің әрекеті солтүстік пен Қиыр Шығысқа басып кіруден басталған болатын. Ал, мамыр айында Кеңес үкіметі босатқан соғыс тұтқындарынан құрылған Контрреволюциялық топ бүлік ұйымдастырған болатын.

Антантаның көмегіне сүйенген ақ гвардияшылар Орынборды басып алып, Қазақстан мен Түркістанның кеңес үкіметі орнаға аудандарын бөліп тастады.

Осы жағдайға байланысты, 1918 жылы 14 маусым күні В.И. Лениннің Кеңес Қызыл Әскерінің ұлттық бөлімдерін ұйымдастыру туралы «Барлық еңбекші мұсылмандарға» деген үндеуі шықты[1].

Мәселенің тұжырымы: кеңес үкіметі жылдарындағы Қызыл әскер құрамындағы ұлттық бөлімдердің құрылуы, ұлттық бөлімдердің 20-30 жылдардағы қызметі мен рөлі.

Жаңалығы: Кеңес үкіметі жылдарында славян емес топтарға жатпайтын жергілікті түркі тектес халықтар арасынан әскер қатарына XX- ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан

территориясында құрылған ұлттық құрамалардың құрылу процесімен сипатталатын кезеңі бар. Азамат соғысы жылдарында аталған құрамалардың Түркістан облысында құрылып, азамат соғысының күрделі оқиғаларына қатыса отырып, 30-шы жылдары орнаған тоталитарлық жүйедегі қызметі мен рөліне назар аудару қажет.

ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Аталған тақырыпты зерттеуде және ашу үшін кеңес үкіметі құрылғанға дейінгі оқиғаларды қарастыру қажет.

Патшалық Ресей Қазақ жерін толығымен XIX ғасырдың II жартысында жаулап алып, қазақ жерін үш әкімшілік құрамына бөліп тастаған еді.

Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанда бір орталықтан басқарылатын әкімшілік болған жоқ.

Қазақстан азамат соғысы жылдарында біртұтас мемлекет болмағандықтан, шетел интервенциясы жылдарында осында құрылған Қызыл Әскердің ұлттық құрамдарын екі негізгі обылыстарға бөлуге болады. Алғашқысы, Түркістан Автономиялы Кеңестік Республикасы құрамына кіретін обылыстардың Жетісу, Сырдария, Закаспий бһлімдерінің және Алтай губерниясының қазақтары мен басқа да орыс емес ұлттарын құрады.

Екіншісін, Қазақ әскери комиссариаты құраған Қызыл Әскерді ұлттық қазақ әскері бөлімдері құрады.

Зерттеу нәтижелері.

Тақырыптың нәтижелері XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы оқиғаларымен анықталады. Ол негізінен Кеңес үкіметінің тікелей құрылуымен байланысты. Большевиктер таңдаған жол Кеңес мемлекетіндегі барлық ұлттар мен халықтардың әскери одағын құру арқылы тоталитарлық мемлекет құру, 1918 жылы мамырда Халық комиссариатының құрамында ұлттық әскери комиссариаттарды құруға негізделді.

Большевиктер орыс емес ұлттарды пролетарлық бірлік пен интернационализм ұранымен біріктіріп, жалпыға бірдей теңдік пен бостандыққа уәде берді. Олар бұрынғы патшалық отарлардағы халықтарды Ресейдің барлық шовинизмімен күресуге бағытталған ұрандармен, Ресейдің барлық халықтарының біртұтас мемлекет шеңберінде ұлттық өзін-өзі анықтау құқығын жариялауға тартуға тырысты.

Реакциялық сипаты әсіресе 1920 жылдары, содан кейін 30-шы жылдары көріне бастаған большевиктердің саяси идеологиясы бұрынғы Ресей империясының шетіндегі сауатсыз және езгіге ұшыраған, большевизмнің түпкі саяси мақсаттарын түсінбейтін пролетариатқа бағытталған болатын.

РСФСР үкіметі тәуелсіз кеңестік республикалардың келісімімен сол сәтте бүкілодақтық үкіметтің қызметін атқарды. Кеңес республикаларының әскери күштерін біріктіру тәжірибесі болашақта Орта Азия мен Қазақстан халықтарын азат ету кезінде қолданылды. 1919 жылы қыркүйек айының ортасында Түркістан майданының әскерлері Кеңестік Түркістан әскерлерімен күш біріктірген кезде, оған ұлттық әскери дамуды орнатуда жан-жақты көмек көрсетуден бас тартты [3].

XX ғасырдың 20-жылдарында бірқатар авторлар этникалық шекаралас аймақтардың тұрғындарының Кеңес өкіметі үшін күреске қатысуы мәселелерін зерттеуге тырысқан.

Түркістан Автономиялық Республикасы Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Тұрар Рысқұлов өзінің брошюралары мен мақалаларында нақты фактілерге сәйкес Түркістандағы азамат соғысының негізгі оқиғаларына тоқталды.

Т.Рысқұлов алғашқылардың бірі болып Түркістанның жергілікті ұлт өкілдерінің Кеңес өкіметін нығайту үшін күреске қатысқандығын көрсетті [4].

Т.Рысқұловтың еңбектерінде Басмачидің пайда болу себептері негізінен экономикалық дағдарыстың салдарымен түсіндірілді.

1918 жылы қыркүйекте құрылған Түркістан ұлттық істер жөніндегі комиссариаты армияға жергілікті халықты тартудағы маңызды рөл болды.

Түркістандағы ұлттық-саяси жағдай қиын болды. Жергілікті халық орыс ұлтының өкілі болып табылатын большевиктердің революциялық үндеулеріне белсенді түрде жауап бермеді.

Мысалы, 1920 жылы 1 сәуірде Түркістан майданында 122656 адам болды, оның ішінде 7727 қазақ-қырғыз, 6130 өзбек болды. 1920 жылы 1 мамырдағы жағдай бойынша Түркістан майданында орыстар -69,7 пайыз, ал қазақтар-қырғыздар-6,3 пайыз, өзбектер-5,6 пайыз болды [5].

1919-1920 жылдар аралығында. алғашқы жеке қазақ атты әскерлер бригадасы қазақ территориясында құрылды.

1919 жылы 15 желтоқсанда Қазақ өлкелік әскери комиссариатында, сондай-ақ Қазақ уездік әскери комиссариаттарында: Ақтөбе, Темір, Ырғыз, Торғай, Букеевск облысында және Еділ-Каспийде 3 взвод құрамының жергілікті күзет ротасы құрылды.

Сонымен, 1918-1920 жылдардың аралықтарында шетелдік әскери интервенция және азаматтық соғыстар жылдарында әскери бөлімдерді құру жөніндегі Қазақ бөлімі және әсері істер бойынша Қазақ Комиссариаты Қызыл Әскердің 33 ұлттық бөлімін, оның ішінде кавалериялық бригада – 2 , кавалериялық полк -4, жаяу әскер полкі-1, бекініс полкі-1, атты әскер дивизиялары-1, күзет ротасы-8, пулемет взводы-1.

Қазақстанның қызыл әскерлерінің – қазақтарының жалпы деңгейін атап өте келе, Қазақстан аймақтық әскери комиссариаты 1920 жылы Ресей Республикасының Революциялық Әскери Кеңесіне жазған ескертуінде былай деп жазды: «Қазақтың атты әскер бөлімдерін құру және бақылау тәжірибесін ескере отырып, жеткілікті олардың ішінен кіші командирлер, нағыз атты әскерлер шығуы мүмкін: жылқыларды жақсы білу әдеті, Кеңес өкіметіне деген адалдығы, Қызыл Әскер қатарында қызмет етуге деген ұмтылысы, осының бәрі белгілі дайындықпен РСФСР-ге керемет нәтиже бере алады.

Қазіргі уақытта қазақтың қызыл атты әскерлерін құруға қадамдар жасалды, өйткені Борисоглб атты әскер курсынан келген қызыл командирлер, сондай-ақ қазақстандық Қызыл Армия ерлерінің өзі әскери істерге үлкен қызығушылық таныта бастады, бұл кіші командалық лауазымдарға алға жылжытылады»[6].

1920 жылдары қазақстандық әскери бөлімдерде 3878 Қызыл Армия жауынгері, 196 командалық құрам болды. Барлық құрамалар өте қиын жағдайларда және командалық құрамның, форманың, жабдықтың, көліктің жеткілікті саны болмаған жағдайда өтті. Торғай мен Орал облыстарының уездік қалаларымен байланыстың қиын жағдайында 1919 жылдың аяғында Омбыда Ақмола және Семей облыстарындағы қазақ жастарының арасынан Бірінші Сібір қазақ ерікті полкі құрылды.

Мұндай жағдайда большевиктер орыс емес ұлттардың адамдарды Қызыл Армия қатарына шақыруда еріктілік қағидасынан бас тартуға мәжбүр болды. Осыған байланысты Еңбек және қорғаныс кеңесі 1920 жылы 10 мамырда Сібірдің орыс емес ұлттарын, сонымен қатар Түркістанды және басқа да шеттерін Қызыл Армия қатарына шақыру туралы қаулы қабылдады. Түркі тектес ұлт өкілдерінің белсенділігінің күшеюі нәтижесінде олардың пайызы Қызыл әскери бөлімдері мен құрамаларында едәуір өсті: 1920 жылдың қыркүйегінде 2-ші Түркістан дивизиясының шартты құрамы: 2024 адам- қазақтар мен қырғыздар болды.

1920 жылдың аяғында жергілікті ұлт өкілдері Түркістан майданы жеке құрамының 33 пайызын құрады. 1919 жылдың күзінде алғашқы үлгілі қазақ кеңестік атты полкі құрылды, ол кейін Батыс Қазақстан қазақтары есебінен құрылған жеке атты бригадаларға, атты әскерлер бригадасына берілді.

Кеңес республикаларының әскери-саяси одағын құру үлкен маңызға ие болды, ол Қызыл Әскерді күшейтіп, азаматтық соғыстағы жеңіске ықпал етті.

Большевиктер Түркістандағы жергілікті түркі халқын таптық жағынан бөліп, Қызыл Армияның тұрақты әскери бөлімдерін құра алды.

1920-1930 жылдары, коммунистік тоталитарлық жүйе КСРО халықтарына геноцид жариялаған кезде, ұлттық бірліктерді құру жоспарлары айқын болды.

Тоталитарлық режим қоғамдық және саяси өмірдің барлық салаларында орнатылды. Оның Қазақстандағы көріністері 1937-1938 жылдардағы күштеп ұжымдастыру және саяси қуғын-сүргін кезеңіндегі қайғылы оқиғалармен қатар жүрді.

Қазақстанға одақтас республика мәртебесін беретін аймақтағы әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар, мәдени құрылыс, халық ағарту және ғылым саласындағы жетістіктер тоталитарлық режимнің қатал идеологиялық қысымымен өтті.

КСРО-ның құрылуы одақтас республикалардың Қарулы Күштерін орталықтандырылған басқаруға алып келді. Алайда республикалардың толық қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету үшін ұлттық бөлімдерді ұйымдастыру мәселесі туындады.

М.В. Фрунзе әзірлеген және РКП (б) XII съезінде бекітілген жаңа қоғамдық формациялар құру жоспары әскери реформаға енгізілді. Ол міндетті түрде әскери қызмет туралы заңды орыс емес ұлт өкілдеріне тарату, оларды Қызыл Әскер қатарына тарту мақсатында жинақталған есеппен салынған.

Қорытынды. Қазақ әскерінің құрылуының негізгі алғышарттарын азамат соғысы жылдарымен байланыстыру керектігіне назар аудару қажет. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін үкімет халықты бейбіт құрылысқа көшіруді қолға алды. Қызыл Әскердің сандық құрамы қысқартылып, ұлттық бөлімдер таратылды. 1924 жылдың аяғында Революциялық әскер Кеңестің кеңесі ұлттық бөлімдер мен құрамаларды құрудың жоспарын бекітті, бұл жоспарда Өзбек КСРІ-і, Закавказье Кеңестік Федеративтік Республикасы, Тәжік, Қырғыз, Бурят-Моңғол, Якут, Татар және Башқұрт АКСР-інде және тағы басқа жерлерде ұлттық әскери бөлімдер мен құрамаларды кеңейту мәселесі қаралған еді. Қысқа уақыт ішінде Қызыл Армияның ұлттық бөлімдерін ұйымдастырудың бесжылдық бағдарламасын басшылыққа ала отырып, әртүрлі әскери мектептер құрылды, соның ішінде түрікмендерге, тәжіктерге, қазақтарға және қырғыздарға арналған Ташкент әскери мектебі шамамен саны жағынан бірдей және 48-ші Қазақстан Кавалериялық полк қосымша түрде құрылды.

1925 жылы мамырда болған КСРО Кеңестерінің III съезі Революциялық Әскери Кеңестің Қызыл Әскердің ұлттық құрылымдары саласындағы жұмысын мақұлдап, Бүкілодақтық Орталық Атқару комитетіне және КСРО Халық комиссарлар Кеңесіне «Социалистік Отанды қорғау ісінде» Кеңес Одағының барлық халықтарының мүдделеріне сәйкес ұлттық құрамалардың белгіленген жоспарын орындауды қамтамасыз етуді тапсырды. Съезд шешімдерінде жаңадан құрылған бөлімдер өзінің жауынгерлік қабілеті жөнінен жұмысшы-шаруа Қызыл әскерінің бұрыннан келе жатқан бөлімдерінен артта қалмауы үшін ұлттық бөлімдерді құру жоспарын бірте-бірте әске асыру қажет екенін басты назарда ұстады. 20-30 жылдары Кеңес өкіметінің ұлттық ұжымдастыру мен репрессияға қарсы көтерілістерге қатысқан қазақ халқына қарсы ұлттық ұлттық әскери бөлімдері белсенді қолданылды, бұл ұлттық бөлімшелер Қызыл Әскер бөлімдерін құрудың шынайы себептерін ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжолов К., Тасболатов А. Қазақстанның әскери тарихы. А.: «Білім», 1999. -С. 166.
2. Бакаев Л.К. , Национальная безопасность Республики Казахстан(в контексте истории и современности) Политика. [Советской власти по национальным делам за три года 1917-1920. М, 1920. стр 163. ЦГА РФ.] А.,: Елорда, 2000. -53 с.
3. Там же. Деятельность ЦК РКП(б) и В.И. Ленина по укреплению военно-политического единства советских республик(1917-1920г.г) Военный политический журнал, №1, 1969. -14с.
4. Там же. Революция и коренное население Туркестана. Сборник важнейших статей, докладов, Ташкент, 1925
5. Бакаев Л.К. , Национальная безопасность Республики Казахстан(в контексте истории и современности) Политика. [Советской власти по национальным делам за три

года 1917-1920. М, 1920. стр 163. ЦГА РФ. стр 55. ЦГА ВС РФ, Ф 4. оп 12. л 38.] А.,: Елорда, 2000.

6. Бакаев Л.К., Национальная безопасность Республики Казахстан(в контексте истории и современности) [ЦГА ВС РФ, Ф 2908. оп 1. л 43.]

7. История Казахстана с древнейших времен до наших дней(очерк), НАН РК, институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, институт археологии им. А.Х. Маргулана, фонд развития Казахстан, А.: Дауир, 1993. -324 с.

РОЛЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ В ИСТОРИИ ВОЕННОЙ СТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА

Ережепова Р.Г. - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан, e-mail: rimma.yerezhpova@yu.edu.kz.

Калменова Б.Т. - НАО Астанинский Медицинский Университет, e-mail: bakhytgul.kalmenova@bk.ru.

Аннотация. В статье рассматриваются национальные структуры, их состав, расположение, обзор боевых действий, документальные сборники по организации национальных частей Красной Армии. В статье описывается история формирования военной структуры Казахстана в годы Советской власти, в том числе 20-30 годы XX века, а также рассматривается влияние и этапы политической демагогии большевиков на формирование военной структуры Казахстана. В этой связи учитываются взгляды казахской интеллигенции Т. Рыскулова, А. Байтурсынова на национальную военную концепцию национальных военных структур. Влияние тоталитарного режима на общественно-политическую жизнь заключается в возникновении централизованных Вооруженных Сил союзных республик, тоталитарный режим классифицирует тюркское население Туркестанской области по классам и создает постоянные национальные воинские части Красной Армии.

Приведен общий обзор к формированию казахстанских воинских частей в годы Гражданской войны, роли и деятельности национальных сборных в советской тоталитарной системе.

Ключевые слова: военные, гражданская война, Красная Армия, идеология, тоталитаризм.

ROLE AND ACTIVITIES OF THE NATIONAL UNITS IN HISTORY IN THE MILITARY STRUCTURE OF KAZAKHSTAN

Yerezhpova R.G. - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan, e-mail: rimma.yerezhpova@yu.edu.kz.

Kalmenova B.T. - Astana Medical University, NAO, e-mail: bakhytgul.kalmenova@bk.ru.

Abstract. The article examines national structures, their composition, location, review of hostilities, documentary collections on the organization of national units of the Red Army. The article describes the history of the formation of the military structure of Kazakhstan during the years of Soviet power, including the 20-30s of the twentieth century, and also examines the influence and stages of the political demagoguery of the Bolsheviks on the formation of the military structure of Kazakhstan. In this regard, the views of the Kazakh intelligentsia of T. Ryskulov and A. Baitursynov on the national military concept of national military structures are taken into account.

The influence of the totalitarian regime on social and political life lies in the emergence of the centralized Armed Forces of the Union republics, the totalitarian regime classifies the Turkic population of the Turkestan region by classes and creates permanent national military units of the Red Army.

Gives a general overview of the formation of the Kazakh military units in the years of the Civil War, the role and activity of national teams in the Soviet totalitarian system.

Keywords: military, civil war, Red Army, ideology, totalitarianism, Soviet government, military commissariat.

